

10. Любимов Б. Путь советского соцстраха / Б. Любимов // Вопросы страхования. – 1931. – №34-35. – С.5-9.
11. Любимов Б. В борьбе за чистоту ленинской страховой политики / Б. Любимов // Вопросы страхования. – 1932. – №29-30. – С.53-56.
12. Любимов Б. О сущности советской страховой организации / Б. Любимов // Вопросы страхования. – 1931. – №30. – С.8-11.
13. Блюмин М.Ф. Реорганизованный соцстрах / М.Ф.Блюмин. – М.-Л., 1932. – 32 с.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр.4305.

Мельничук О.А. КРИТИКА НАУЧНЫХ ВЗГЛЯДОВ ТЕОРЕТИКОВ СОВЕТСКОГО СОЦСТРАХА В УСЛОВИЯХ ВЗЯТИЯ КУРСА НА МОДЕРНИЗАЦИЮ ПРОМЫШЛЕННОСТИ.

В статье прослеживаются изменения основных положений большевистской теории социального страхования в период реконструкции советской промышленности.

Ключевые слова: модернизация промышленности, научные взгляды, социальное страхование, советские теоретики.

Melnychuk O.A. CRITICISMOF SCIENTIFIC VIEWS THEORISTS'SOVIETSOCIAL INSURANCE IN THE CAPTURE RATIO TO MODERNIZE INDUSTRY.

The article traces the changes of the main provisions of the Bolshevik theory of social insurance during the reconstruction of Soviet industry.

Keywords: modernization of industry, scientific attitudes, social insurance, Soviet theorists.

УДК 94(100) «1939/45»

П.С. Григорчук

СТАЛІНСЬКІ ВСЕСОЮЗНІ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕННЯ 1937 І 1939 РОКІВ

В статті розглядається негативний вплив сталінського режиму на результати всесоюзних переписів населення 1937 і 1939 років.

Ключові слова: Радянський Союз, перепис населення, сталінізм, статистика, фальсифікація.

Всесоюзні переписи населення є цінним джерелом для вивчення історії радянської держави. Аналіз їх матеріалів дає можливість отримати розгорнуту характеристику населення країни, визначити вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів на його динаміку. Наприкінці позаминулого сторіччя Лев Миколайович Толстой, до речі безпосередній учасник перепису населення в Москві 1882 року, писав: «для суспільства інтерес і значення перепису в тому, що він дає йому дзеркало, в яке, є бажання чи ні, подивиться все наше суспільство й кожен з нас».

Долі багатьох радянських переписів склалися по-різному. Але є серед них переписи із трагічною долею. Це перепис 1937 та 1939 років, дані яких були відразу визнано недійсними і жодна із цифр не побачила світу. Це значна втрата для дослідження історії такого складного періоду. І тому, звичайно, історіографія переписів 1937 і 1939 років є незначною. Згадка про ці переписи зустрічається у вузькоспеціалізованих працях з демографії [1]. Статистичні відомості та долі організаторів переписів 1937 і 1939 років показано у працях російських істориків В.Б. Жиромської, І.М. Кисельова, Ю.А. Полякова [2]. На жаль, доводиться констатувати, що у вітчизняній історичній науці дана тема не знайшла свого висвітлення.

Перший радянський перепис населення був проведений 28 серпня 1920 року. Тоді на значній території країни ще тривала громадянська війна, а тому майже 30% населення залишалися неврахованими переписом. Частина зібраних переписових матеріалів через військові дії виявилася втраченою, й у низці губерній перепис довелося проводити повторно. А проте робота ця була завершена, й 5 листопада 1920 року вже були опубліковані перші попередні підсумки перепису. Його матеріали були використані для аналізу соціально-економічного стану країни й переходу від продрозкладки до продроподатку [3].

17 грудня 1926 року був здійснений перший всесоюзний перепис населення. Велику роль у підготовці, організації й проведенні перепису 1926 року відіграли визначні вчені-статисти О.А. Квиткін і В.Г. Михайловський. Розроблені ними методологічні принципи, які стали засадовими стосовно перепису 1926 року, багато в чому були використані в усіх наступних переписах, які проводилися в країні. Підсумки перепису населення були опубліковані у 56

томах. Вони дали багатющий матеріал, що характеризував склад населення за багатьма найважливішими ознаками, а також стали підставою для розрахунків поточної та перспективної чисельності населення країни [4]. Результати проведення перепису 1926 року, методика розробки його матеріалів обговорювалися на Всесоюзній статистичній конференції в січні-лютому 1927 року. За оцінками самих організаторів перепису, він врахував в повній мірі все населення країни. За пізнішими оцінками (в 30-ті роки), визначалося, що в 1926 році було допущено похибку в обліку населення на 1,5 млн. чол., тобто на 1 % [5, с. 176]. Таким чином, населення СРСР на 17 грудня 1926 р. складало 147 млн. чол., в тому числі міське – 26,3 млн. [6, с. 8-9]. Відсоток похибки цього перепису не виходив за межі неточностей, характерних для всіх переписів.

В цілому вселюдні переписи 1920 і 1926 років, попри певну ідеологічну заангажованість (особливо це стосується перепису сільського населення), можуть сприйматися як такі, що не викликають категоричних заперечень. Й. Сталін, який на той час ще не до кінця прибрав до своїх рук усю повноту влади, не став вождем всіх народів, не зміг суттєвим чином вплинути на хід переписів 1920-х років. Докорінним чином змінилася ситуація в країні і проведенні переписів населення у 30-х роках, коли більшовики на чолі з їх вождем остаточно утвердили власну диктатуру і сформували тоталітарну систему. Яскравим свідченням реалізації Сталінінм власної політики в царині переписів є демографічні переписи 1937 та 1939 років.

Хоча період 1930-х років був відносно мирним в СРСР, його аж ніяк не можна назвати сприятливим для демографічного розвитку країни. Очевидно, саме тому понад півстоліття матеріали Всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 року були закриті не тільки для широкого загалу, а й для вузького кола дослідників. Його результати були визнані недійсними й суворо забороненими, а організатори репресовані як «вороги народу». Багато з них були розстріляні, в тому числі класик радянської статистичної школи О.А. Квиткін [7, с. 962-965]. І лише на початку 90-х років, коли гриф «Цілком таємно» зняли, матеріали статистики були опубліковані співробітниками Російської академії наук. [8]. Однак далеко не всі матеріали цього унікального перепису збереглися, багато з них загинули у підвалах чекістських сховок або були знищені, зокрема втрачені підсумки цього перепису по окремих районах країни. О.А. Квиткін передбачав видати матеріали цього перепису в 110 томах, а сьогодні те, що дійшло до нас, вмістилося в одному невеликому за обсягом томі. Тепер ці матеріали прискіпливо вивчені в книзі В.Б. Жиромської, І.М. Кисельова, Ю.А. Полякова «Полвека под грифом «секретно». Всесоюзная перепись населения 1937 г.» [9]. Таємниці перепису, які згубили його, стали відомі. І головна з них – людські втрати. Так, згідно перепису населення, проведеного 6 січня 1937 року, реальна чисельність населення була визначена у 162 млн. чоловік, що фактично суперечило заявам Й. Сталіна, зробленим на XVI з'їзді партії (1930 р.), – про щорічний 3-мільйонний приріст населення і на XVII з'їзді (1934р.) - 168 млн. чоловік, які ніби проживали в СРСР в кінці 1933 року [10, с. 25]. Не співпали дані перепису 1937 року і з підрахунками Держплану СРСР по 1936 року – 170,5 млн. чоловік. Тим часом опубліковані згодом дані про чисельність населення в СРСР в кордонах до 17 вересня 1939 року підтверджують достовірність даних перепису 1937 року: 1927 рік – 147 млн. чол., 1928 р.- 149,6, 1929р. – 152, 1930р. – 154,5, 1931р. – 156,2, 1932 р. – 157,8, 1933р. – 159,1, 1934р. – 159,8 млн. чоловік [11, с. 36]. Ці цифри явно показують процес зниження природного приросту населення в 30-ті роки, особливо у 1933-1934 рр. Цілком очевидно, що ніякого щорічного 3-мільйонного приросту населення не було. Однак намагання «загострити» цю заяву викликало до життя підтасовку на кшталт: на початок 1937 року чисельність населення повинна була дорівнювати 177 млн. чоловік, а на кінець – 180 млн. За десятирічний період (після проведення Всесоюзного перепису населення 1926 року) населення СРСР, за офіційною версією, мало було б збільшитися на 23 млн., а за результатом проведеного перепису збільшилося насправді на 15 млн. чоловік.

Перепис 1937 року зафіксував, що чисельність населення різних регіонів країни з 1926 року по 1937 рік змінювалася нерівномірно. Найбільше збільшення чисельності населення спостерігалось в Карельській АРСР – на 104,2 %, в Східно-Сибірському регіоні – на 42,9 %. Збільшення чисельності в цих регіонах пов'язано з географією розташування спецпоселень і місць ув'язнення. Збільшення кількості населення на Уралі спричинено реконструкцією старих промислових центрів і будівництвом нових індустріальних об'єктів [11, с. 34]. Проте, в ряді областей, особливо в європейській частині Росії, помітне значне зменшення населення. Так, в

Курській області кількість населення зменшилася на 14,3 %. Втрати населення в Калінінській області становили 7,7%, в Воронежській – 2,1 %. Значні втрати населення зафіксовано на території Поволжя – на 14,4 %. Причинами цього були насильницька колективізація і розкуркулення. Голод 1930-х років викликав значну смертність на Північному Кавказі. Зменшення населення в регіоні складало 4,1%. Перепис 1937 року виявив зменшення населення і в Україні на 1,9 %. Казахстан втратив між переписами 15,8% населення [9, с. 47].

Значні зміни відбулися і в чисельності міського і сільського населення. Сільське населення за переписом 1937 року скоротилося на 3,4 млн. чол., а кількість міського населення зросла в 1,7 рази. Це пов'язано із індустріалізацією. Проте, в Україні і в Білорусії приріст міського населення був значно меншим, ніж в РСФРР. Загалом, на 6 січня 1937 року сільське населення складало 2/3 всіх жителів СРСР [12, с. 174]. Аналізуючи вікову і статеву структуру населення, відчутна диспропорція у співвідношенні статі людей. Якщо за переписом 1926 року жінки складали 51,7 % населення країни [13, с. 46-48], то в 1937 р. – 52,7%. Така деформація пов'язана із переселеннями, розкуркуленням під які частіше потрапляли чоловіки. Кількість людей середнього віку (30-49 річне населення) склала 23,4 %. Глибокі зміни відбулися і в заняттях населення: зникли робітники приватних підприємств, господарі з найманими працівниками. Безумовно, що в соціальному складі і заняттях населення, зафіксованих у 1937 р., збільшено чисельність робітників і службовців, пов'язаних з державним сектором економіки [9, с. 63, 72].

Отже, незважаючи на сталінські прогнози, реальна кількість населення на січень 1937 року становила в країні всього 162 млн. чоловік [14, с. 4]. Далися взнаки наслідки голодомору 1932-1933 рр., масових переселень розкуркулених, політичні репресії, велика смертність у місцях ув'язнення, підвищена дитяча смертність у зв'язку з епідеміями інфекційних захворювань в 1930-ті роки. Про все це уряд країни, безперечно, знав, однак розголошувати втрати населення не наважився. Перепис був репресованим, а виправити його результати вирішили, переписавши в 1939 році населення знову.

Третій Всесоюзний перепис населення було проведено 17 січня 1939 року. Він мав дати «правильні» результати після перепису населення 1937 року. Головною проблемою для влади стало недопущення недообліку населення. Девізом перепису було гасло «Не пропустити жодної людини», яке повторювалося в усіх популярних брошурах того часу і стало лозунгом соціалістичного змагання за проведення перепису на «відмінно» [15]. При проведенні перепису потрібно було «виявити максимум пильності, уникнути будь-якої можливості ворожих вилазок і спроб перешкодити цьому найважливішому заходу [16, с. 178-179]. Крім того, встановлювалася кримінальна відповідальність обліковців за порушення інструкції проведення перепису, а також осіб, які ухилялися давати відомості або подавали їх неправдиво. Перепис 1939 року дав можливість отримати дані як про постійне, так і наявне населення. У відповідності з інструкцією він відрізнявся від попередніх переписів системою контрольних заходів (спеціальний контрольний бланк, контрольний обхід всіх житлових приміщень). Намагання «не пропустити жодної людини» заходило надто далеко навіть у прямому розумінні. Так, РНК СРСР наказав обліковцям та контролерам «всебічно вивчати місця можливого скупчення бездомних, жебраків, бездоглядних». Обліковці повинні були обстежити горища, підвали, котли для варення асфальту, громадські туалети та ін. Були відправлені експедиції на пошуки місць проживання людей в необжитих та маловідомих місцях Крайньої Півночі і пісках Кара-Кумів. В результаті надзвичайних зусиль підсумкова цифра чисельності населення СРСР була здобута – 170 млн. чоловік [17, с. 124].

Опублікована в «Правді» чисельність населення в 170 млн. чоловік, ніби зафіксована переписом в січні 1939 року, була прийнята на віру офіційною статистикою, попала навіть в міжнародні довідники, хоча вже навіть тоді викликала сумніви в наукових колах. Дослідники встановили, що перепис насправді зафіксував в цей час 167,3 млн. чоловік на території СРСР, що було на 3 млн. менше від сталінських прогнозів [18, с. 18].

Отже, всесоюзні переписи населення 1937 і 1939 рр. яскраво засвідчують згубний вплив на їх хід і результати сталінського політичного режиму, який намагаючись показати «величчі завоювання» соціалізму, не зупинявся навіть перед прямою фальсифікацією результатів цих переписів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Старовский В.Н. Методика исследования элементов роста народонаселения // Вестн. статистики. - 1964. - №11; Лифшиц Ф.Д. Перепись населения 1937 г. // Демографические процессы в СССР. - М., 1990. - С. 174-207; Тольц М.С. Репрессированная перепись // Родина. - 1989. - №11; Вишневский А.Г., Кузнецова Л.И. Люди или население// В человеческом измерении. - М., 1989; Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. - 1989. - №4; Волков А.Г. Из истории переписи населения 1937 г. // Вестник статистики. - 1990. - №8; Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. Опыт оценки численности населения СССР 1926-1941 гг.: Краткие результаты исследования// Вестник статистики. - 1990. - №7.
2. Жиромская В.Б. Всесоюзные переписи 1926, 1937 и 1939 гг.: История подготовки и проведения// История СССР. - 1990. - №4; Жиромская В.Б., Киселев И.Н. Население СССР по переписям 1937 и 1939 гг. // Комплексный подход к изучению социальной структуры: источники и методы. - М., 1991; Жиромская В.Б., Киселев И.Н., Поляков Ю.А. Полвека под грифом «секретно». Всесоюзная перепись населения 1937 года. - М., 1996.
3. Итоги переписи населения 1920 года. - М., 1928.
4. Всесоюзная перепись населения 1926 года. - М., 1928-1933. - Т.1-56.
5. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. - 1989. - №4.
6. Всесоюзная перепись населения. 1926. - М., 1930. - Т. 34.
7. История России. XX век. 1894-1939 / Под ред. А.Б. Зубова. - М., 2010.
8. Академия наук СССР. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. - М., 1991.
9. Жиромская В.Б., Киселев И.Н., Поляков Ю.А. Полвека под грифом «секретно». Всесоюзная перепись населения 1937 г. - М., 1996.
10. ХУП съезд ВКП(б) : Стенографический отчет. - М., 1934.
11. Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. Опыт оценки численности населения СССР 1926-1941 гг. // Вестник статистики. - 1990. - №7.
12. Лифшиц Ф.Д. Перепись населения 1937 г. // Демографические процессы в СССР. - М., 1990.
13. Всесоюзная перепись населения 1926 года. - М., 1929. - Т. 17.
14. Жиромская В.Б. Репрессированная перепись // Известия. - 2005. - 28 сентября.
15. Ваганов А. Перепись населения – всенародное дело. - М., 1939.
16. Гринь К.Д. Особливості організації та проведення переписів населення 1930-х рр.. // Література та культура Полісся. Випуск 20. - Ніжин, 2002.
17. Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. - М., 1992.
18. Волков А.Г. Как стало кривым зеркало общества // Вопросы статистики. - 1997. - № 3.

Григорчук П.С. СТАЛИНСКИЕ ВСЕСОЮЗНЫЕ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ 1937 И 1939 ГОДОВ

В статье рассматривается негативное влияние сталинского режима на результаты всесоюзных переписей населения 1937 и 1939 годов.

Ключевые слова: Советский Союз, перепись населения, сталинизм, статистика, фальсификация.

Grigorchuk P.S. STALIN ALL-UNION CENSUS OF POPULATION IN 1937 AND IN 1939.

The article deals with the negative influence of Stalin regime on the results of All-Union census of population in 1937 and in 1939.

Key words: the Soviet Union, census of population, stalinisme, statistics, falsification.

УДК 94(438) «19»

С.В. Роїк

**РЕПРЕСІЇ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ УМОВ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(КІНЕЦЬ 1939 – ПОЧАТОК 1941 РР.)**

На основі польських джерел та історіографії відображено загальну картину початкового етапу нацистської окупації Західної Польщі. Проаналізовано діяльність місцевої окупаційної влади, а також екстремальні умови життя населення на початку німецької окупації. Особливу увагу звернено на статистичні дані про жертви нацистських репресій.

Ключові слова: німецька окупація, репресії, примусове переселення.

Воєнна історія Польщі достатньо широко представлена в колі польської історіографії. Значний вклад до популяризації її пізнання здійснено завдяки засобам кінематографу,